

Право на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина

О.Ф. Мельничук
кандидат юридичних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет

Автор визначає місце права на освіту в системі прав людини та громадянина, взявши за основу такий критерій, як сфера реалізації прав у суспільному житті.

Автор определяет место права на образование в системе прав человека и гражданина, взяв за основу такой критерий, как сфера реализации прав в общественной жизни.

An author determines the location of right to education in the system of human and citizen rights, taking such criterion for basis, as a sphere of realization of rights in public life.

Ключові слова: право на освіту, класифікація прав, культурні права, соціальні права, економічні права.

Постановка проблеми

Визначення місця права на освіту в системі прав людини і громадянина в Україні має досить важливе значення, оскільки сприяє розумінню його сутності та особливостей, допомагає встановити зв'язки між групами прав і свобод та виявити спільне й відмінне в цих категоріях, забезпечує розширення пізнавальних можливостей тощо. Важливість обраної теми та становлення освітнього права в Україні, без сумніву, підкреслюють актуальність означеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Місце права на освіту в системі прав людини і громадянина з'ясували в своїх працях російські та вітчизняні вчені-правознавці. В основу нашого дослідження були покладені праці таких теоретиків права та вчених-конституціоналістів, як О. Гончаренко, О. Зайчук, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скакун, Н. Оніщенко, В. Федоренко та інших. Крім їхніх наукових розробок, слід назвати спеціальні дослідження, які провели вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема, В. Боняк, О. Калпінська, К. Романенко, Н. Ракша, В. Рибаківа, Т. Смірнова, О. Стульникова, О. Теплякова.

Невирішені частини загальної проблеми

Водночас, незважаючи на таку кількість наукових розробок з порушеної проблеми, ще існує низка загальнотеоретичних питань, пов'язаних із визначенням місця права на освіту в системі прав людини і громадянина. Беручи до уваги розмаїття підходів учених до зазначеної теми дослідження, вважаємо за необхідне систематизувати їх погляди та обґрунтувати авторське бачення проблеми.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є з'ясування місця права на освіту в системі прав і свобод людини та громадянина, взявши за основу сферу їх реалізації в суспільному житті.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній юридичній літературі відсутні однозначні підходи до підстав класифікації прав і свобод людини та громадянина. За основу беруться різні критерії, проте найбільш поширеним є поділ прав за сферами суспільного життя. Багатоманітність самих суспільних відносин зумовлює існування різних точок зору дослідників щодо видової класифікації прав за означеною підставою. Так, російські вчені в цій системі виділяють особисті (цивільні), політичні, економічні та соціальні, культурні

права [1, с. 142–173]. Білоруський науковець Н. Белякович [2, с. 68] та більшість вітчизняних теоретиків [3, с. 95–98] класифікують права людини і громадянина на громадянські (особистісні), політичні, економічні, соціальні та культурні. Подібну думку висловлюють такі дослідники, як О. Скакун [4, с. 178–183], О. Гончаренко [5, с. 26–27], В. Погорілко та В. Федоренко [6, с. 50–51], але при цьому в окрему групу виділяють ще й екологічні права.

П. Рабінович поділяє основні права людини на фізичні, особистісні, культурні, економічні, політичні. Дослідник висловлює критичні зауваження щодо поняття «громадянські» права, мотивуючи свою точку зору тим, що цей термін асоціюється з правами не будь-яких людей, а лише громадян тієї чи іншої держави, а тому не є тотожним поняттю особистісних прав [7, с. 21]. Учений розмірковує й стосовно поняття «соціальні» права, зауважуючи, що всі права у широкому сенсі є соціальними як за змістом, так і за засобами їх здійснення, бо вони зумовлені соціумом, проте не заперечує проти виділення соціальних прав у вузькому значенні [8, с. 105].

А. Колодій та А. Олійник на підставі аналізу розділу другого Конституції України виділяють у самостійні групи фізичні, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні, особисті права [9, с. 167].

Попри різні підходи до класифікації прав людини і громадянина, названі нами вчені бачать місце права на освіту серед групи культурних прав. Дещо іншої думки дотримується О. Скакун, яка вважає його не лише культурним, але й соціальним правом. Крім того, П. Рабінович та О. Панкевич, досліджуючи соціальні права, також відносять до цієї групи право на освіту.

Аналіз російських та українських дисертаційних досліджень, присвячених обраній тематиці, не вказує на таку одноставність поглядів науковців щодо визначення місця права на освіту в системі прав людини і громадянина. Систематизувавши погляди вчених на пору-

шену проблему, можна поділити їх на чотири групи. На думку окремих з них [10], право на освіту належить до групи культурних прав. Інші [11] відносять його одночасно як до культурних, так і до соціальних прав. Деякі науковці [12] схиляються до думки, що аналізоване право належить до категорії соціально-економічних прав. Іноді дослідники [13] стверджують, що право на освіту стосується соціальних, економічних і культурних прав. Межа, яка існує між групами прав, умовна, оскільки всі вони утворюють єдину цілісну систему, тому іноді в науці й практикується віднесення того чи іншого права одночасно до декількох груп прав.

Цікавим є той факт, що серед українських учених не має таких, які б не вважали право на освіту культурним правом, тоді як на думку окремих російських дослідників, право на освіту не слід відносити до цієї групи прав. Категоричність такого твердження спостерігається у працях О. Калпінської та О. Стульникової [13]. Разом із тим, дослідники не висловлюють аргументів на користь своєї думки.

На відміну від них, О. Теплякова вважає право на освіту «культурним» правом і мотивує свою точку зору мірою свободи, яка притаманна цьому праву. Вчена наводить той аргумент, що держава не зобов'язана забезпечувати певний рівень реалізації цієї групи прав, але вона не повинна створювати перепони для їх здійснення [11, с. 29–30]. Нам імпонують міркування дослідниці про вияв свободи у праві на освіту, які виражаються у свободі вибору мови навчання, думок і переконань, навчального закладу. Можна продовжити цей перелік свобод у праві на освіту, особливо характерних для демократичного суспільства, – це свобода вибору предметів для вивчення, викладачів і форм навчання тощо. Підтримуючи позицію дослідниці щодо правомірності віднесення права на освіту до категорії культурних прав, вважаємо хибним твердження, що держава не зобов'язана забезпечувати певний рівень реалізації цієї групи прав, оскільки вона повинна

діяти якраз навпаки, забезпечуючи реалізацію будь-яких прав і, в тому числі, праву на освіту.

На користь віднесення права на освіту до культурних прав свідчить і той факт, що енциклопедичні та тлумачні словники, підкреслюючи багатозначність поняття культури, виділяють й таке його значення, як освіченість, вихованість [14, с. 472]. С. Гончаренко зазначає, що «освіченим є не просто випускник школи, який вивчив науки, що там викладали, а людина, здатна до співпереживань, готова до вільного гуманістично орієнтованого вибору, індивідуально інтелектуального зусилля і самостійної, компетентної і відповідальної дії в політичному, економічному, професійному і культурному житті. Вона поважає себе й інших, терпима до представників інших культур і національностей, незалежна в судженнях і відкрита для іншого судження і несподіваної думки» [15, с. 615–616]. У свою чергу, вихованість передбачає культуру почуттів, культуру мислення, естетичні смаки, відповідальність особи тощо.

З цього приводу Скакун О.Ф. доречно наголошує, що культурні права забезпечують «збереження й розвиток національно-культурної самобутності народу, доступу до матеріально-духовних надбань людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку» [4, с. 182] в інтересах особи, держави, суспільства. Вони гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу.

Варто зазначити, що право на освіту посідає головне місце серед культурних прав, оскільки однією з його функцій є передача матеріальної та духовної культури наступним поколінням, її відтворення та розвиток. На погляд автора, споріднюють право на освіту з культурними правами такі його характеристики, як розвиток творчого потенціалу людини, пізнання й самопізнання суспільства, соціальних груп,

окремої людини, передання соціальної інформації, досвіду, створення для людини ціннісних орієнтирів у суспільстві. Отже, «культурний» зміст права на освіту очевидний, тому вважаємо правомірним віднесення права на освіту до групи культурних прав людини.

Щодо належності права на освіту до групи соціальних прав, то, як зазначалося нами вище, лише незначна кількість вітчизняних вчених відносить цю можливість до окресленої групи прав. Протилежна тенденція спостерігається серед російських науковців, тому такий дискурс зумовлює потребу з'ясування місця права на освіту серед категорії соціальних прав.

З метою визначення цього місця спочатку з'ясуємо поняття соціальних прав. Науковці визначають соціальні права такими, що «полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у цій сфері» [16, с. 560], як «визнані конституціями права людини на матеріальну, а іноді й духовну підтримку з боку держави, рідше – інших осіб з метою забезпечення гідних умов її матеріального, фізіологічного і морального існування» [17, с. 31]. Серед існуючих дефініцій нам найбільше імпує наступна: «Соціальні права – це можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосованого за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання» [8, с. 105]. Дослідник вважає, що таке поняття дозволяє відокремити соціальні права від інших, оскільки вбирає певні ознаки цієї групи прав. Спостерігається, що відмежувати соціальні права можна за допомогою такої ознаки, як соціальне утриманство, яке передбачає соціальну підтримку особи за рахунок державного чи комунального бюджетів. Соціальні права вимагають справедливого розподілу суспільного багатства для кожного. Особа не може вимагати для себе біль-

ше, ніж для інших, тобто такі права мають бути гарантовані однаковою мірою всім. Особливо це актуально щодо тих прав, які одночасно є й обов'язком, як, наприклад, право на повну середню освіту. У цьому випадку держава бере на себе обов'язок забезпечити фінансування загальноосвітніх шкіл з тим, щоб гарантувати безкоштовну реалізацію права на повну середню освіту всім, незалежно від їх матеріального становища чи будь-яких інших ознак. З іншого боку, якщо право на вищу освіту не є обов'язковим, то держава лише встановлює умови, за яких вона бере на себе матеріальні затрати для забезпечення безкоштовної реалізації цієї можливості громадянами. Вона визначає кількість місць державного замовлення на підготовку фахівців певного напрямку і спеціальності, умови для отримання пільг при вступі до вищих навчальних закладів.

Однак, інші дослідники вказують, що соціальна сфера покликана забезпечити достатній рівень добробуту, доступність основних життєвих благ для більшості населення, гарантувати необхідний рівень соціального захисту, розвиток соціальної, трудової та підприємницької активності, забезпечення свободи вибору, широку можливість в реалізації людиною своїх здібностей. Головними завданнями соціальної держави є вирівнювання можливостей для всіх громадян, піклування про всі прошарки населення, особливо про групи, які перебувають у гіршому соціально-економічному становищі, урівноваження протилежних інтересів, створення можливостей для гідного життя всіх осіб, забезпечення соціального порядку, а також обов'язку населення брати участь у розв'язанні суспільних проблем [18, с. 135–136].

Враховуючи наведені характеристики соціальних прав та соціальної сфери загалом, спроектуємо їх на окремі положення освітнього законодавства України. До прикладу назвемо ряд норм Закону України «Про освіту» (1991 р.), які гарантують громадянам право на безкоштовну освіту в усіх державних

навчальних закладах незалежно від будь-яких ознак (ст. 3), організацію безкоштовного медичного обслуговування в системі освіти (ст. 24), харчування в начальних закладах за рахунок бюджетних асигнувань (ст. 25), забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання (ст. 26), створення навчальних закладів для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації, встановлення додаткових видів соціального і матеріального забезпечення осіб, які навчаються (додаткова соціальна і матеріальна допомога за рахунок місцевих бюджетів, міністерств та інших надходжень, безкоштовне регулярне підвезення до школи і назад рейсовим транспортом або транспортом підприємств, установ, організацій за визначених умов та ін. (ст. 53), державні гарантії педагогічним, науково-педагогічним працівникам та іншим категоріям працівників навчальних закладів (ст. 57).

Отже, у змісті права на освіту відображаються наведені вище характеристики, які відповідають групі соціальних прав, тому цілком правомірно вважати його соціальним правом.

Як зауважувалося, іноді право на освіту називають соціально-економічним або ж узагалі відносять до самостійної групи економічних прав. Зокрема, М.В. Смирнова обґрунтовує економічну складову в праві на освіту «функцією держави зі створення необхідних правових, політичних, матеріальних передумов для забезпечення підтримки особистої ініціативи людини в економічній сфері, до якої належить й недержавна освіта як галузь економіки» [14, с. 32]. Рибаківа В.В. підкреслює схожість права на освіту з економічними правами, яка, на думку дослідниці, полягає в можливості людини оволодіти професією, що в свою чергу створює умови для реалізації права на працю, на підприємницьку діяльність, а отже – на матеріальне забезпечення. Крім того, здійснення цього права вимагає матеріальних витрат держави або самої особи [14, с. 50].

Показуючи тісний взаємозв'язок економічних та культурних прав,

О. Гончаренко стверджує, що перші є гарантіями реалізації останніх. Науковець відзначає, що право користування об'єктами державної та комунальної власності як вид економічних прав є підґрунтям користування мережею освітянських закладів [5, с. 34–35].

Відомі теоретики права вважають економічні права можливостями «розпоряджатися предметами матеріального характеру та здобувати засоби для існування і розвитку» [3, с. 96], зазначаючи, що їх реалізація «задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або у підприємстві» [7, с. 22].

Зокрема, Ю.Фролов характеризує економічні права за сутністю, змістом та формою, що дає змогу глибоко пізнати цю категорію прав людини і громадянина. Розкриваючи сутність економічних прав, учений-конституціоналіст відмічає, що «це передбачені Конституцією та законами України можливості певної поведінки в економічній сфері», що «за своїм змістом – це певні економічні блага та права на ці блага, тобто право на їхне одержання, захист, збереження, володіння, користування і розпорядження», за формою – «це міра або образ, спосіб, форма поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей людини і громадянина» [19, с. 169].

Як бачимо, теоретико-правова та конституційно-правова наука демонструють розмаїття дефінітивних підходів щодо економічних прав. Інтегруючи запропоновані поняття, можна визначити економічні права, як можливості людини і громадянина володіти, користуватися, розпоряджатися основними економічними (матеріальними та нематеріальними) благами та здобувати засоби для існування і розвитку.

Правомірність поглядів учених щодо віднесення права на освіту до категорії економічних прав підтверджується сутністю економічної сфери, призначенням якої «є виробництво, розподіл, обмін, споживання матеріальних благ і послуг,

необхідних для життєдіяльності людей» [18, с. 249]. Зі змісту економічної літератури зрозуміло, що виробництво є матеріальним і нематеріальним. Три-чотири сфери нематеріального виробництва розглядалася як необхідна, але непродуктивна щодо створення в ній нової вартості, національного доходу. Однак у цій сфері виробляються послуги, які мають споживчу вартість, тобто є товарами [20, с. 511]. Якраз до сфери послуг і належить, поряд із іншими нематеріальними благами, освіта. Розрахунки спеціалістів, зроблені на основі даних багатьох країн, свідчать, що співвідношення обсягу витрат на освіту й економічного ефекту від цього становлять 1:4, а щодо витрат на науку – 1:10 [21, с. 117]. Крім того, становлення системи освіти як самостійної та специфічної галузі економіки; розгортання НТР, що зумовила істотне розширення масштабів освіти, значне збільшення витрат на неї, посилення впливу освіти на темпи економічного зростання; сукупний внесок освіти у зростання майбутніх доходів суспільства в цілому та індивіда зокрема в обсязі 75–80 %, встановлення розміру зарплати та її диференціація залежно від складності робочої сили, її загальноосвітнього й кваліфікаційного рівнів стали об'єктивними передумовами виникнення і розвитку науки про комплексну економічну роль освіти в процесі розширеного відтворення, в тому числі відтворення економічних відносин, – економіки освіти [22, с. 185]. Наведені факти свідчать про те, що право на освіту, за таким критерієм, як сфера суспільних відносин, належить до групи економічних прав.

З цього приводу, на думку автора, слід сказати наступне. З одного боку, обидві категорії близькі за своїм характером, тісно взаємодіють між собою, що проявляється навіть у тому, що окремі права належать як до соціальних прав, так і до економічних, встановлена межа між ними є тонкою та умовною, таке об'єднання не змінює змісту цієї категорії прав – вони спрямовані на забезпечення певних соціальних та економічних потреб людини. З іншого

боку, в базових міжнародних актах з прав людини таке словосполучення не застосовується. Візьмемо до прикладу основні міжнародно-правові акти, в назві яких відображаються категорії тих чи інших прав: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія. У правовій доктрині при здійсненні видової класифікації прав людини і громадянина, в більшості випадків, теж не здійснюється таке їх об'єднання. Тому автор статті вважає за доцільне, не встановлюючи категоричної межі між групами прав людини, ділити їх на окремі самостійні види.

Висновки

З огляду на такий критерій, як сфера реалізації прав людини та громадянина

у суспільному житті (сфера суспільних відносин), їх можна класифікувати на особистісні (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні.

У юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення місця права на освіту в системі прав людини і громадянина. Систематизувавши погляди вчених, можна виокремити чотири групи їх тверджень: 1) право на освіту належить лише до культурних прав; 2) належить одночасно як до культурних, так і до соціальних; 3) є соціально-економічним правом; 4) входить до системи соціальних, економічних і культурних прав.

На наш погляд, право на освіту є комплексним правом, воно одночасно належить до категорії культурних, соціальних і економічних прав.

Список використаних джерел

1. *Права человека* : учебник для вузов / [ответственный редактор член-корр. РАН, доктор юридических наук Е.А. Лукашева]. – М. : НОРМА – ИНФРА, 2000. – 573 с.
2. *Белякович Н.Н.* Права человека и политика: философско-правовые основы / Н.Н. Белякович. – Мн. : Амалфея, 2009. – 412 с.
3. *Теорія держави і права.* Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
4. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
5. *Гончаренко О.М.* Права людини в Україні : навч. посіб. / О.М. Гончаренко. – К. : Знання. – 207 с.
6. *Погорілко В.Ф.* Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : У 2 т. – Т. 2 ; за ред. В.Ф. Погорілка / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Юридична думка, 2006. – 544 с.
7. *Рабінович П.* Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // *Право України.* – 2010. – №2. – С. 18–22.
8. *Рабінович П.* Соціальне право: деякі питання загальної теорії / П. Рабінович, О. Панкевич // *Право України.* – 2003. – №1. – С. 104–107.
9. *Колодій А.М.* Права людини і громадянина в Україні : навч. посібник / Колодій А.М., Олійник А.Ю. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
10. *Боняк В.О.* Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.О. Боняк. – К., 2005. – 205 с. ; *Ракша Н.С.* Адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Н.С. Ракша. – Донецьк, 2006. – 202 с.
11. *Романенко К.М.* Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К.М. Романенко. – Запоріжжя, 2008. – 213 с. ; *Теплякова О.А.* Конституционное право на образование и его обеспечение в деятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления : дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.А. Теплякова. – Тюмень, 2005. – 200 с.
12. *Калпинская О.Е.* Право на образование и механизм его реализации в системе МВД России: теоретико-прикладной аспект : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.Е. Калпин-

ская. – СПб., 2005. – 193 с. ; *Стульникова О.В.* Конституционное право граждан на образование и проблемы его реализации в субъектах Российской Федерации : дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.В. Стульникова. – Пенза, 2008. – 225 с.

13. *Рыбакова В.В.* Конституционное право на общее образование в Российской Федерации: проблемы теории и практики: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.В. Рыбакова. – Екатеринбург, 2005. – 218 с. ; *Смирнова Т.В.* Конституционное право на образование и его обеспечение в деятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Т.В.Смирнова. – М., 2006. – 201 с.

14. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

15. *Гончаренко С.У.* Освіта / С.У. Гончаренко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [головний ред. В.Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

16. *Пустовіт Ж.М.* Соціальні права громадян / Ж.М. Пустовіт // Юридична енциклопедія : В 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. Енцикл., 1998. – Т. 5. – 733 с.

17. *Алебастрова И.А.* Социальные права: конституционные обещания или привидения? / И.А. Алебастрова // Государство и право. – 2010. – №4. – С. 30–38.

18. *Соціологія* : підруч. / [В.Г.Городяненко, О.В. Гілюн, А.В.Демічева та ін.]; за ред. В.Г. Городяненка. – [3-те вид., перероб. і доп.]. – К. : Arga, 2008. – 542.

19. *Фролов Ю.* Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні / Ю. Фролов // Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / [відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко]. – К. : ВД «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1223 с.

20. *Мартинюк С.* Народне господарство / С. Мартинюк, С. Мочерний, Г. Оганян // Економічна енциклопедія : у 3 т. / [редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Академія, 2001. – Т. 2. – 848 с.

21. *Економічна теорія*: Політекономія : підручник / за ред. В.Д. Базилевича. – [7-ме вид., стер.]. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.

22. *Економічний енциклопедичний словник* [Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І.]: у 2 т. / за ред. С.В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – Т. 1. – 616 с.